SCHRIM ANITA

TÁRSADALOM ÉS NYELVI ILLEM

Schrim Anita (Ózd) kérdőíves és kikérdezéses (interjús) módszerrel, földrajzilag egymástól távol eső helyeken 40 adatközlővel mérte föl a nyelvi illem szokásait. A pontos adatoláson túl munkájának erénye a tudományos szintű feldolgozás, elemzés, valamint az értékelés, az iránymutatás. Kérdőíve is mintaszerű, ezért közöljük, és másoknak is szívesen ajánljuk.

BEVEZETÉS

„Bezzeg az én időmben...", „Amikor még én gyerek voltam, egész másképp volt minden" – Ilyen és ehhez hasonló mondatokat, szólamokat gyakran hallhatunk az idősebb nemzedéktől, nagyszüleinktől. S nem is gondolnánk, hogy a közhelyszerű megállapítások mögött egy egész élet tapasztalata, bölcsessége húzódik meg. Nem csupán másképp beszéltek elődeink, hanem maitól eltérő viselkedés- és érintkezéskultúra is társult; hisz a nyelvhasználat és a viselkedés szorosan összefonódik. Célom a terepmunkával az volt, hogy bemutassam a nyelvi illemet nagyszüleink kiskorában. Hiszen Kosztolányi szavaival élve: *„Nincs sajátosabb, mint egy nép udvariassági szóláskincse. Mögötte az egész múlt áll egyszerre, az színezi vagy halványítja."*[1]

A DOLGOZAT TARTALMI KÉRDÉSEI ÉS MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK

Kétféle módszerrel dolgoztam az adatgyűjtés során: kérdőívvel és interjúval. Életkor tekintetében behatárolt csoportot vizsgáltam, a 65 éven felettieket. „Legfiatalabb" adatközlőm 65 éves volt, míg a legidősebb 90 esztendős. Azért választottam egyik módszerként a kérdőívezést, mert így egyszerűen és gyorsan viszonylag nagy mennyiségű, összevethető nyelvi produktum feldolgozására nyílt lehetőségem. Viszont a vizsgálat során hamar kiderült, hogy az idősebbek nem szívesen töltögetnek tesztszerű kérdőíveket; sokan a helyesírásuk

[1] Kosztolányi Dezső: Nyelv és lélek, 1971: 179.

miatt aggodalmaskodtak, másoknak a keze reszketett, s az írás is nehézséget okozott, így negyven kérdőív után áttértem a személyesebb beszélgetésre, az interjúra. Összesen tehát negyven emberrel töltettem ki a kérdőívet, s további ötven 65 éven felüli személlyel beszélgettem el. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a sajóvárkonyi szociális otthon lakóinak és az ózdi nyugdíjas klub tagjainak szíves segítségükért, valamint a többi adatközlőmnek is szívből köszönöm az együttműködést.

A kérdőív összeállításánál a fő nehézséget az jelentette, hogy a tesztelés jellege miatt a hitelesség torzulásával kellett számolnom; ugyanis az idősek előfeltevése az lehetett, hogy a terepmunkás azt kívánja ellenőrizni, tudják-e a mai szokásokat, az illemkódexet. A probléma feloldására (vagy legalábbis mérséklésére) rövid útmutatást tettem a példák elé, hasonló élőszóbeli felvezetéssel kiegészítve, azonkívül igyekeztem informális kontextusokat teremteni a beszélgetés során, hogy előhívódjanak a spontán feleletek.

Tehát az elbeszélgetés mindenképpen hatásosabb (és kellemesebb) módszernek bizonyult, melynek során az öregek szinte észrevétlenül több használható" feldolgozható adatot szolgáltattak, mint a jól megszerkesztett kérdőíves módszer során.

A kérdőívet a Függelékben közlöm.

Főként a lakóhelyem környékéről származtak az adatközlők, de azért igyekeztem, hogy e kis nyelvi mintában az ország többi tája is képviseltetve legyen. Az informátorok összesen 19 település nyelvhasználatát képviselik, a következő megoszlásban: Arló (3), Bag (2), Borsodnádasd (5), Budapest (8), Csongrád (4), Encs (5), Eger (4), Gyöngyös (3), Járdánháza (4), Jósvafő (1), Mezőkövesd (3), Miskolc (10), Ózd (23), Pétervására (1), Sajóvárkony (3), Szeged (6), Szikszó (1), Szilvásvárad (2), Törökszentmiklós (2).

Szociolingvisztikai szempontként az adatközlőknek meg kellett adniuk az életkorukat, lakóhelyüket, korábbi foglalkozásukat, valamint családjuk szerkezetét. Sokan a névmezőt üresen hagyták, s kérték, hogy ne áruljam el kilétüket. Voltak olyan adatközlőim is, akik pedig személyiségi jogaikra hivatkozva hagyták kitöltetlenül a rubrikát.

A kérdéseket a kérdőívnél és a személyes beszélgetésnél is négy nagy csoportra osztottam, s a nyelvi illem szempontjából fontos témaköröket vettem sorra. Először a tegeződést és a magázódást vizsgáltam, majd ehhez kapcsolódva a különböző köszönés- és megszólításformákat. A nyelvi illem – illetlenség kapcsán pedig előkerült a káromkodás és a trágárság, valamint a szurkolás nyelve is. Végezetül pedig direkt módon rákérdeztem az adatközlők gyerekkorában meglévő nyelvi illemre, összehasonlíttatván azt a mai nyelvi normával. Csak nyelvi, tehát verbális, azon belül pedig szinte kizárólag szóbeli udvariassági formákat vizsgálok, s a nem verbális kísérőjelenségeket csak a

felsorolás szintjén említem meg. Élőnyelvi példákon túl még a szépirodalomhoz, bizonyos publikált szakanyaghoz, illetve a régi illemtankönyvekhez, illemkódexekhez is fordultam, hogy még teljesebb képet kaphassak – és mutathassak be – a nagyszüleink korában meglévő nyelvi illemről.

Illem, nyelvi illem, társadalom és nyelvhasználat

A Magyar értelmező kéziszótár szerint az illem: „*A társadalmi érintkezés, a jó modor, az udvariasság szabályainak összessége.*"[2] Úgy is mondhatjuk, hogy az illem nem egyéb, mint a figyelmesség, a mások iránti tapintat megnyilvánulása. Tiszteletadási formák minden emberi közösségben vannak, s ezek legtöbbször nyelvileg is kifejeződnek. Amilyenek a viszonyaink, olyanok köszönéseink, megszólításaink, nyelvi fordulataink. A nyelviség, a társadalmiság és az emberiség tehát szorosan összefügg egymással. A tiszteletadás nyelvi formáinak mindig van társadalmi jelentése, üzenete is. A tiszteletadás nyelvi lehetőségei egy sok tagot számláló nyelvi változónak tekinthetők; hiszen amikor megszólítunk valakit vagy köszönünk valakinek, akkor mindig választunk.[3] A nyelvi udvariassági formák használatát mindenkor és mindenhol az akkor és ott érvényes szokásrend és viselkedési norma szabja meg. Ahogy az általam gyűjtött adatokból is kitűnik majd, a mintegy 50 évvel ezelőtti nyelvi, udvariassági formák nagy részét ma már régiesnek, népiesnek, elavultnak érezzük, ám azok a maguk helyén és idejében tökéletesen betöltötték tiszteletadási funkciójukat. Azaz a társadalom változásával módosul a tiszteletadási formák használata, sőt változnak maguk az udvariassági formák is, változik a tiszteletadási formák használatának a gyakorisága is. A nyelvi változás szabályainak megfelelően egyesek születnek, mások visszaszorulnak, illetőleg el is tűnnek a használatból.

Nyelvművelőként az egykori nyelvi illemről lehet – és a későbbiekben én fogok is – ítéletet mondani, ám először a szociolingvisztikai kérdőív adatait mutatom be, leírva a különböző nyelvi tiszteletadási formákat.

A témakörök feldolgozásánál először minden esetben a kérdőívben szereplő tényszerű adatokat ismertetem néhány fontos megjegyzés kíséretében; majd a beszélgetésekből leszűrt tanulságokat írom le, s végül a szépirodalomból is hozok néhány, a témához illő idézetet.

[2] Magyar értelmező kéziszótár, 1989: 587.

[3] Vö. *Kiss* 1995: 268.

EREDMÉNYEK

A TEGEZŐDÉS ÉS A MAGÁZÓDÁS KÉRDÉSKÖRE

Ebben a kérdéskörben arra kerestem választ, hogy adatközlőim gyerekként tegeződtek-e vagy magázódtak szüleikkel, nagyszüleikkel, testvéreikkel, a felnőtt korosztály fiatalabb tagjaival, a legényekkel, a férjhez menő lányokkal. Arra is kíváncsi voltam, hogy hogyan függött a tegeződés és a magázódás a vagyoni-társadalmai különbségektől és a beszélők nemétől. Érdekelt továbbá az összetegeződés módja is. Azt is megkérdeztem informátoraimtól, hogy emlékeznek-e olyan esetre, amikor ők sértették meg a tegező, magázó formulákat, vagy őket sértették meg velük.

Adatközlőim 98%-a magázta mind a szüleit, mind pedig a nagyszüleit. Sokan külön kiemelték, hogy a magázódás náluk a tetszikelést jelentette. Csupán egy 78 éves, munkáscsaládban felnőtt adatközlőm adta azt a választ első kérdésemre, hogy szülei megengedték neki, hogy tegezze őket. Még egy „kirívó" esete akadt: egy falusi, paraszti családból származó gyermek az édesanyját tegezte, az édesapját viszont magázta.

Az adatokból tehát az derült ki, hogy a gyerekek ekkoriban szinte kivétel nélkül magáztak *(tetszikelték, tessékelték)* a szüleiket; ez számított a kötelező normának a társas érintkezésben. A nem-tegezés a szülők iránt érzett tiszteletnek, a gyermeki engedelmességnek a kifejezése volt. A kérdőívek tanúsága szerint az arisztokrata, jobb családokban a szülők is magázták a felsőbb osztályba járó gyermekeiket. A testvérek általában tegeződtek egymással, ám adatközlőim elmondták, hogy ha nagy volt a korkülönbség a testvérek között, akkor a fiatalabbaknak magázniuk kellett az idősebbet. Az is kiderült az adatokból hogy az apóst, anyóst egykor nem tegezte a vő vagy a meny, valamint régen a házasság előtt a férfiak és a nők majdnem mindig magázták egymást. Falun pedig megszokott dolog volt, hogy a férj tegezte a feleségét, az viszont visszamagázta (megkendezte) a férjét; s az asszony magázó köszönését a férj tegező válasza követte. Viszont veszekedésnél a tegezés volt az általános. Tehát a tegezés két funkciót is betöltött: egyrészt a közeli, baráti, bizalmas, bensőséges kapcsolatot fejezte ki, másrészt lenézést és megvetést is jelentett. A magázás pedig a tiszteletet és a megbecsülést fejezte ki; valamint bizonyos hivatalos alkalmakhoz is hozzátartozott. Ahogy Ladó János írja: *„A felszabadulás előtt a honvédtisztek egyoldalúan tegezték a karpaszományosokat, kivéve a szemlék és a fenyítés alkalmait. Ekkor ugyanis a tisztek magázásra váltottak át."*[4]

[4] Ladó 1959: 23.

A beszélgetésekből megtudtam azt is, hogy a háború előtti időkben a felnőttek tegezték a szolgákat, az inasokat (egyik adatközlőm kifejezésével élve a nagysága tegezte a cselédjét) és a falusi bírákat; ők viszont magázták beszélgetőtársaikat és az intéző és a birtokos úr is magázta a béresgazdát. Továbbá a szerzetesek tegezték rendtársaikat és a különböző felekezetű papok is egymást. A visszamagázással járó, egyoldalú tegeződést tegázódásnak is nevezték.

A maitól eltérő volt az iskoláskorúak közötti érintkezésforma is. A kor és a rang itt is meghatározó szerepet töltött be. Az „úrfiakat" a falusi iskolákban nem volt szabad visszategezniük a kortársaknak. Ma szokatlan jelenségnek tűnhet, hogy az alsósok magázták a felsősöket, valamint a tanár és a tanárnő is magázta a felsős (azaz 15 év feletti) tanítványait, akár az egész osztályhoz szólt, akár csak egy-egy diákhoz. Mintegy 50 éve még a lányok és a fiúk is kölcsönösen magázódtak (ha nem voltak osztálytársak vagy játszótársak). „Fiatalabb" adatközlőim beszámoltak arról, hogy a 40-es évek elején, mikor ők alsósok voltak, már megengedték nekik a felsősök, hogy tegezzék őket. Viszont a különböző iskolába járó lányok és fiúk első találkozáskor nem tegeződtek. A nem rokon fiú és lány közti tegeződés annak jele volt, hogy a fiatalok eljegyezték egymást.

A nem-tegezés nem jelentette egyértelműen a magázást. Századunk elején még négy nem-tegező megszólítási forma élt. Simonyi Zsigmond ezek használati körét és értékét így jellemezte: *„Az udvariasabb megszólítási névmások közül az* ön *a leghidegebb, a* kegyed *kevésbé hideg, de udvarias, a* maga *a legbizalmasabb, sokszor kicsinylő árnyalattal, a* kend *parasztos."*[5]

Adatközlőim a négy fentebb említett alak közül a *magát* és az *önt* sokkal gyakrabban használták, mint a *kegyed*et és a *kend*et. Szegedről származó parasztbácsik pedig arról számoltak be, hogy a század elején körükben a *maga* és a *kend* még élesen elkülönült; s öreg embernek sértés volt *magát* mondani. A nyelvjárási területről érkezők is jobban szeretik a *maga* megszólítást, s így a magázás gyakoribb is a falvakban, mint az önözés. Napjainkra a *kend* már a tájnyelvi használatból is kezd kiszorulni, s a spontán beszédben már csak a hetven éven felüli nők szólítják így meg a nyolcvan év feletti idős asszonyokat, a kegyed pedig egészen szűk körre szorult vissza. A *maga* kapcsán régen használatos volt a *magácska* is; főként a férfiak szájából volt hallható, s a nőknek, a fiatal lányoknak szólt.

Az összetegeződésnek nem csupán az iskoláskorúak körében volt meg a maga szabályrendszere. Adatközlőim nyilatkozatai mind azt mutatják, hogy a tegeződést az egyneműek esetében az idősebb vagy a tekintélyesebb személy kezdeményezte, a különneműek esetében pedig, ha nem volt túl nagy a korkülönb-

[5] Simonyi Zsigmond: 1911: 1–8., 149–155.

ség, akkor a nő. Gyakori volt az is, hogy a felnőtt férfiak – egyik adatközlőm szavával élve – „üzletbarátság" révén tegeződtek össze. Néha az alkalom is elősegítette a személyesebb megszólítási formákat, például búcsú és esküvő alkalmával. Falun a komatál elfogadása nyelvi következménnyel is járt, onnantól kezdve *komá*nak nevezték egymást a felek és tegeződtek. Viszont az arisztokrata és a nagypolgári körökben jóval merevebbek voltak a tegeződési, magázódási szokások. Régen az összetegeződés (a pertu) után is gyakori volt a tiszteletteljes, mégis kissé távolságtartó formák használata, mely baráti viszonyt fejezett ki: *Nézd, Laci bácsi. Hallottad, Pista bátyám? Tanár úr, szerinted...* Manapság viszont ahogy az idősebb (magasabb rangú) felajánlja a tegeződés lehetőségét, számíthat rá, hogy már csak pistázni és marcsizni fogják. Napjainkban aki „te", az már mindjárt „szia" is egyben. Ehhez a jelenséghez kapcsolódóan egy példaértékű vallomást idéznék Lőrincze Lajostól: *„Egyszer – talán 1957-ben vagy 58-ban gyalog ballagtam hazafelé... A Széna tér felé Veres Péterrel akadtam össze. Péter bácsit ismertem még egyetemista koromból; később is gyakran találkoztunk, mert tagja volt a Nyelvművelő Bizottságnak s szorgalmas olvasója, levelezője a Magyar Nyelvőrnek. Elkísértem egy darabig, jó volt vele beszélgetni. Egyszer csak megállt a járdán, szembe fordult vele, s azt mondta, kedvesen: Tudod Lajos, szeretem bennek, hogy te nem tegezel vissza. Nekem is való az! Te tudod a tisztességet!"*[6]

Összefoglalva a tegeződés és a magázódás kérdéskörét, megállapítható, hogy szigorú szabályrendszer érvényesült, amit a kor, a rang, az alá-fölérendeltség, a nem, valamint a szolidaritás határozott meg. A felnőttek körében régen élt egy olyan hallgatólagos „szabály" is, hogy akik iskolatársak voltak, tegezték egymást, ha nem, akkor pedig a fiatalabb magázta az idősebbet. Ezt igazolja az idősebbet letegező fiatalnak szóló egykori rendreutasítás, hogy *„nem jártam veled iskolába"*, illetve *„nem őriztünk együtt libát"*. Régen nem volt szokás a vevővel közel azonos korú eladónak vagy pincérnek, pincérnőnek a tegezése sem, hanem a helyzetnek megfelelő magázó formával tisztelték meg a kereskedelmi, vendéglátóipari alkalmazottakat.

Jó lenne, ha a tegeződés, magázódás kérdéskörében Lőrincze tanár úr szavával élve mi is tanulnánk egy kis tisztességet!

[6] Lőrincze 1993: 98.

KÖSZÖNÉSEK

A köszönés- és megszólításformák a társadalmi kapcsolatteremtés és -fenntartás speciális és ősi nyelvi eszközei, s fatikus nyelvi elemek lévén alapvető fontosságúak az emberek számára. Az emberek közötti kapcsolatfelvételt mindig valamilyen köszönési, üdvözlési forma vezeti be. Ennek hiánya a másik lebecsülését, lekezelését jelenti. A köszönési módokkal az a cél, hogy a verbális kapcsolat létrejöjjön és fennmaradjon. Adatközlőim elmondásai alapján bemutatom, hogy mind a köszönési, mind pedig a megszólítási rendszer régen sokkal gazdagabb volt, mint ma és sokkal merevebb szabályrendszer érvényesült. Míg korábban a gyerekek szinte kizárólag a felnőttektől (szülőktől, nagyszülőktől, tanítóktól, paptól) tanulták meg a köszönés és megszólítás formáit, manapság a hatás egyre inkább fordított irányú. A köszönések kapcsán pedig azt vizsgáltam, hogy kinek milyen köszönési forma járt ki, illetve kinek kellett előre köszönnie egy meghatározott helyzetben, valamint, hogy mi a különbség a familiáris és a hivatalos, a találkozáskor és a távozáskor használt köszönésformák között. A kérdőíven a köszönési formákat tudakoló rész összeállításánál a nem köszönéseket figyelmen kívül hagytam. Ugyanis az ismerősök ügyeltek arra, hogy szóljanak egymáshoz; ezt bizonyítja az is, hogy csúnyán megszólták azt, aki szótlanul ment el valaki mellett: *nézd, ez megkukult, még köszönni sem tud; mi az, elharaptad a nyelved?; úgy látom, anyád nem tanított meg köszönni; olyan, mint az ökör, csak leszegi a fejét, úgy megy el az ember mellett.*

A köszönésformák használata a magyar nyelvben a beszélő és a megszólított neme, társadalmi szerepe, életkora és viszonya alapján változott. Sőt, egy-egy társadalmi csoport is rendelkez(het)ett sajátos köszönési szokásokkal. Egy öreg beás cigány adatközlőm elmondta, hogy régen a cigányoknál az volt a szokás, hogy a gyerekek mindenkinek előre köszöntek, a nők pedig a férfiaknak és az idősebb nőknek. A meny és a vő pedig előre köszönt az apósnak és az anyósnak. Ha a meny nem köszönt az anyósának vagy az apósának, akkor ezt a férj tudomására hozták, aki emiatt a mulasztás miatt gyakran eltángálta asszonyát. Ha pedig a nem köszönő asszony távolabbi rokon vagy ismerős volt, a férfi tréfásan figyelmeztette azzal, hogy előre köszönt. A cigányoknál az asszo-

nyok csoporton belüli alárendelt helyzetét az mutatta, hogy hagyományosan még a házas férfiaknak is előre köszöntek.

Faluból, illetve kisvárosból származó adatközlőim elmondták, hogy régen kötelező volt (s falun még ma is az) egymás köszöntése, hiszen a kis lélekszám miatt ismerték egymást az emberek, legalább látásból vagy hírből, idegen pedig ritkán fordult meg közöttük. Azt is megtudtam, hogy faluhelyen a gyerekeknek köszönniük illett valamennyi felnőttnek, s a régi magyar faluban az ismerőst és az ismeretlent egyaránt köszöntötték.

Adatközlőim elmondták hogy általános köszönési formaként a század elején találkozáskor a *Jó reggelt!*, a *Jó napot!* és a *Jó estét!* volt a használatos. A napszakok szerinti köszönésformákhoz gyakran hozzátették, hogy *Adjon Isten!* Az *Adjon Isten jó napot!*-ra az idősek válasza gyakran ez volt: *Neked is fiam!* Ha pedig valamilyen kedvesebb vendég vagy közeli hozzátartozó érkezett hozzájuk, akkor az *Isten hozott!* és az *Isten hozta!* köszönés járta. Búcsúzni *Jó éjszakát!*-tal volt szokás, illetve az *Isten vele!* és az *Isten áldja!* formákkal. Számomra érdekes adalék volt, hogy a *kívánok*-végű köszönésformákat adatközlőim először csak magas rangú, tekintélyes személy (pap, orvos, tanító) üdvözlésekor használták, s csak később vált általánossá. A vallási elkülönülést is jól megfigyelhettem adatközlőim válaszadásánál. Akik katolikus családból származtak, 90%-os arányban *Dicsértessék a Jézus Krisztus!*-sal köszöntek, amire a válasz a *Mindörökké ámen!* volt. Vagy rövidítve: *Dicsértessék! – Mindörökké!* Egyházi körökben ennek latin megfelelőjét is használták: *Laudetur! – In aeternum (amen)!* A görög katolikus vallásos köszönésmódja volt a *Feltámadt Krisztus!*, s ezt főleg a húsvét utáni időszakban használták. A válasz rá: *Alleluja!* vagy *Örvendjünk!*, illetve a *Valóban feltámadt!* volt. A református egyház tagjainak pedig az *Áldás, békesség!* volt a köszönésük, amire a válasz *Isten áldásával!* volt. Evangélikus informátoraim pedig az iskolában *Isten hoztá*val köszöntek, míg távozáskor az *Istennek ajánlom tanító uramat!* köszönés járta. A két világháború között pedig egyházi alkalmakon, hittanórákon az *Erős vár a mi Istenünk!* köszönést használták. Romániából áttelepült adatközlőm pedig mindig *Istentől a béke!* köszönéssel üdvözölte ismerőseit. Ám nem csupán a vallásos embereknek volt meg a sajátos, csoportképző köszönési formájuk, hanem a bányászoknak, cserkészeknek, leventéknek és a különböző pártoknak is. Ózdon régen volt bányatelep, s az ott lakók foglalkozástól függetlenül *Jó szerencsét!*-tel köszöntötték egymást. A cserkészeknél a *Jó munkát!* járta, s a válasz rá a *Légy résen!* volt, a leventéknél pedig a *Szebb jövőt!* kifejezéssel köszöntek. A szociáldemokrata párt jelszava és köszönési formája a *Barátság!* volt, illetve a *Szabadság!* és a *Kitartás!* A honvédségnél és a munkásőrségnél a *Katonaszerencsét!* és az *Erőt, egészséget!* volt használatos, s ennek mintájára alakult ki a sportolóknál az *Erő, izom!*

Az úttörők pedig *Előre!*-vel köszöntötték egymást. Kártyásoknál pedig elfogadott, sőt szinte kötelező volt a *Jó napot, kártyásoknak jó lapot!* köszönés.

Parasztcsaládban a családtagok leggyakrabban a napszakhoz kötődő vallásos köszönési formákat (*Adjon Isten jó napot/reggelt!)* használták, de sokszor familiáris és tréfás hatású köszönésekkel is éltek. Pl.: *Pálinkás jó reggelt!, Papramorgós jó reggelt!, Jó reggeleket!, Viszontkacsintásra!, Szép álmokat, rózsás csókokat!* Informátoraim közül sokan férjüknek/feleségüknek *Jó napot/reggelt/estét... kívánok!*-kal köszöntek, s ami számomra nagyon meglepő volt, felnőttként a testvérek – jóllehet tegezték egymást – nem *szervusszal* köszöntek egymásnak, hanem *Jó napot!*-tal, *Isten veled!*-del.

A paraszti beszédetikettben bonyolult formája alakult ki a kapcsolatkezdésnek is. Mivel adatközlőim több mint 60%-a paraszti családból származott, sokat meséltek a szomszédba étkezéskor betoppanó vendégnek szóló kötelező rituáléról. A betoppanó mindig *Jó étvágyat!* kívánt. A gazda megköszönte és az asztalhoz invitálta a vendéget. Erre az előírt felelet így hangzott: *Az enyém már megvolt.* A háziaknak tehát illett megkínálni a vendéget, annak viszont nem illett elfogadni az ételt. A köszönési formákhoz kötődő szabályrendszerről Lőrincze Lajos a látogatások kapcsán így írt: *„A felnőttek végigjátszották azt, amit ilyenkor illett. A Jó estét!-re csak Adjon isten! következhetett. Ha a háziak netalán ettek, így illett köszönni: »Jó étvágyat kívánok a vacsorához!« Mire a házigazda: »Köszönjük, gyűjjön, egyék velünk!« A kínálást persze nem volt szabad komolyan venni: »Köszönöm má' az enyém megvolt«,* vagy: *»Köszönöm, má' az enyém belül van«. S mindig így, ilyen szabályosan hangzott a válasz. Ha pedig reggel kopogtatott be valahová a vendég, a párbeszédnek így hangzott a rendje: »Adjon isten, jó reggelt! Váljék jóra az éccakai nyugodalom!« – »Köszönjük, váljék magának is!« – »Köszönöm.«"*[7]

Paraszt adatközlőim távozáskor használt köszönései általában nem a napszakra utaltak, hanem Istenre bízták az elmenendőt: *Isten vele!, Isten áldja meg!, Istennek ajánlom!*; illetve sikert és egészséget kívántak: *Minden jót!, Jó egészséget!, Sok szerencsét!,Járjon szerencsével!, Isten kísérjen utadon!, Segéljen meg a jó Isten!*

Bag községből származó adatközlőm két, számomra teljesen ismeretlen köszönési formával is megismertetett. A terhesanyák köszöntésére a *Terhed legyen boldogságod!* formát használták, s ezzel azt akarták kifejezni, hogy az anya találja meg boldogságát születendő gyermekében. Az ágyban fekvő szülőanyát pedig az *Örömteli boldogasszony ágyat!* kifejezéssel köszöntötték.

A gyűjtött adatok alapján azt figyeltem meg, hogy régebben a köszönések hosszabbra nyúltak: *Adjon Isten jó reggelt!, Egészségetekre az éjszakai nyu-*

[7] Lőrincze 1993: 32.

godalmat!; Adjon Isten pálinkás jó reggelt!, Új napot kezdtünk Isten segítségével!

Adatközlőim elmondták, hogy amikor a köszönés még rangot, előjogot mutatott, akkor pontosan betartották a köszönési etikettet. A köszönés alapelve a *köszönj az öregebbnek* szabály volt, bár ezt nem mindig tartották be. A parasztgazda fia köszönt az idősebb cselédnek, de a gazda már elvárta, hogy neki az idősebb cseléd is előre köszönjön. Ám egy 87 éves, régen cselédként dolgozó adatközlőm öregebb létére előre köszönt a nála rangosabb fiatalnak. Ha pedig nagyjából azonos korú, de más nemű emberek találkoztak, falun vagy kisvárosban a nő köszönt a férfinak. Univerzális szabálynak számított, hogy régen a faluban a papnak, a tanítónak és a jegyzőnek mindenki előre köszönt. A falu papjának és a kántortanítónak *Dicsértessék!* dukált, ám *Jó reggelt!*-tel vagy *Jónapot!*-tal köszönteni őket nagy véteknek számított. Az elöljáróságnak és a hivatalnokoknak (jegyzőnek, főjegyzőnek) viszont már *Jó napot kívánok!* vagy *Adjon Isten jó napot!* járt. A községi szolgákat, a pásztorokat, a csőszöket és a kisbírót is üdvözölte mindenki, de kicsit lekezelő kedvességgel.

A köszönéshez sokszor még nem verbális kísérő jelenségek is társultak: kézfogás, kézcsók, hajbók (a köszönő úgy meghajolt, hogy a haja teljesen előreesett), fejbók (a férfiak meghajolva tisztelegtek), lábbók (a két köszönő fél jobb vagy bal lábbal kicsit előre lépett és meghajolt), baráti ölelés, arcra adott csók, simogatás, játékos hátbaveregetés. Ezektől is faggattam adatközlőimet mind a kérdőívezés, mind pedig az interjú során. Faluban régen ritkaságszámba ment a csókkal való köszönés; ez inkább ünnepélyes forma volt. Azt fejezték ki vele, hogy valaki vagy hosszabb időre elutazott a családból, vagy hosszabb távollét után érkezett vissza a családba. Viszont arisztokrata körökben dívott a kézcsók, ami a bárónőnek, kisasszonyoknak járt ki, s ennek nyelvi nyomát őrzi a *Kezét csókolom!, Kézcsókom a hölgyeknek!, Kisztihand!, Csókolom a kacsóját!* kifejezések, melyek csak előkelő asszonyoknak dukáltak. *Kezit csókolom!* járt még a papnénak és az elemi iskolai tanítónőnek is. Érdekes, hogy a felszabadulás előtt nő is köszönhetett nőnek *Kezét csókolom!*-mal: szüleinek vagy idősebb nőrokonainak. Nagy társadalmi különbség esetén kislányok is használták idősebb nőkkel szemben. A kézfogás „szabályrendszerére" rákérdezve adatközlőim elmondták, hogy nem csupán üdvözlés alkalmával fogtak kezet egymással a férfiak; hanem kézfogással pecsételték meg az üzletet, ezzel nyilvánították köszönetet, tettek ígéretet. Viszont volt egy nagyon fontos szabály: házasember sem asszonnyal, sem pedig leánnyal nem foghatott kezet. Régen ugyanis ha a lány kezet adott a legénynek, az azt jelentette, bevallja és nem is szégyelli, hogy viszonya van vele. Kelet-Magyarországról származó adatközlőim szerint a nők nem foghattak üdvözléskor a férfiakkal kezet, amennyiben mégis kezet fogtak, azzal elismerték szerelmi kapcsolatukat.

A példákból és a hozzájuk fűzött magyarázatokból is kitűnik, hogy régen gazdag köszönési rendszerrel éltek az emberek, s fontosnak tartották egymás megfelelő üdvözlését, és nem érezték a köszönést tehernek. Ezzel szemben napjainkban az emberek már-már leszoknak a köszönésről, s lassan-lassan ez a kapcsolati forma is elveszti a jelentőségét. Érdemes lenne elgondolkodnunk azon, hogy nagyszüleink köszönésrendszeréből mit tartsunk meg, s mit vigyünk át a következő évezredbe.

MEGSZÓLÍTÁSOK

A megszólítás Ladó János szerint: beszédtársunk szavakkal történő megjelölése.[8] A köszönések kapcsán már szóba kerültek a megszólítások, mint a fatikus nyelvi elemek másik nagy csoportja. Hiszen a köszönéseket legtöbbször valami megszólításféle követi; s gyakran a megszólítások már önmagukban is köszönésértékűek. Ez a kérdéskör szorosan összefonódik a tegeződés és a magázódás (te, maga, kegyed, ön, kend...) problémájával is, ugyanis a megszólítások között elkülöníthetjük a tegeződőket és a magázóakat. A megszólítások kapcsán arra voltam kíváncsi, hogy adatközlőim hogyan szólították meg szüleiket, nagyszüleiket, testvéreiket, gyermektársaikat, s később a munkatársaikat, valamint, hogy milyen megszólítással illették a jegyzőt, a bírót, a papot, a tanítót; hogyan szólították meg a hölgyeket, a szomszédokat, az ismerősöket és az ismeretleneket. Arra is rákérdeztem, hogy kinek járt ki az *úr,* az *asszony,* a *kisasszony*, a *komámasszony*, a *néném*... megszólítás.

A megszólítás alapját az egymás megbecsülése, valamint a társadalmi hovatartozás, az osztályhelyzet szabta meg és a szituáció – amelyben a beszédhelyzet folyt – is fontos szerepet játszott a megszólítások kiválasztásában.

Adatközlőim a szüleiket az *édesapám, édesanyám, atyám, atyus, atyuska, anyám, anyus, anyuska, jóanyám, jóapám, kedves szülém, édes szülém* megszólítással illették, ám volt olyan, aki az édesanyját *édes*nek, *édesem*nek szólította. Használatos volt még az *apámuram* és az *anyámasszony* is. A gyerek népies megszólítása pedig *pulya* volt. Egyik adatközlőmtől származik a *kis szolgám* kifejezés, amelyet kisgyermekek kedveskedő megszólítására főként a nagyszülők használtak. A nagyszülőknek *öregapám, öreganyám, öregmama, öregpapa, öregszüle* járt ki; a *dédike* pedig a dédanya bizalmas megszólítása volt. Rokonsági fokot fejezett még ki az *ipám, ipamuram* és a *napam, napamasszony* is. Az előbbiek az apóst, az utóbbiak pedig az anyát jelölték. Az összeházasodott fiatalok szüleinek viszonyában az anyák kölcsönös megszólítása a *nászasszonyom* volt. A szülők a gyerek keresztanyáját, illetve ke-

[8] Vö. *Ladó* 1959: 23.

resztapját népiesen *komámasszony*nak, illetve *komámuram*nak nevezték. A nagynéniket, nagybácsikat pedig a keresztnevükön szólították, s hozzátették még a *néném*, illetve a *bátyám* szavakat. A sógornő családias megjelölésére az *ángy, ángyika, ángyom, ángyó* szavakat használták. Testvérek között pedig a *bátyám*, az *öcsém* és a *néném*, a *húgom* járta, esetleg a *bátyámuram, öcsémuram, édes bátyám, kis húgom*. A szerelmeseknek is megvoltak az egymásra vonatkozó megszólító formáik: *kedvesem, galambom, gerlicém babám, cicám, csibém, csillagom, drágám, édesem, egyetlenem, ékességem, gyönyörűm, hitvesem, illatos virágom, kedvesem, mátkám, pirosrózsám, üdeségem, angyalom, kisangyalom...*

A házastársak keresztnevükön szólították egymást, illetve *annyok, apjok, férjem, uram, emberem, hitvesem* szavakkal. Régebben előfordult az *asszonytárs* és az *ágyastárs* kifejezés is. Az iparosfeleségeknek és a nagygazdafeleségeknek az *asszonyság* megszólítás dukált, míg az elszegényedett úricsaládok asszonyait *tésasszony*nak hívták. A parasztok egymás közötti megszólítása pedig az *atyafi* volt. A parasztok körében volt gyakori az is, hogy közel egykorú emberek kölcsönösen *bácsizták, nénizték* egymást vagy a maguknál fiatalabbakat is. Ez utóbbi akkor fordult elő, ha a fiatalabbat megkülönböztetett tisztelet övezte. A módosabb parasztember tisztelő megszólítása a *gazduram* volt, míg a fiatal ispánt, gazdászt, valamint a rangosabb birtokos család fiatal férfi tagját a *fiatalúr, ifjúr, úrfi* megszólítás illette meg. A fiatalasszony népies megszólítása pedig az *ifjasszony* volt. 1945 előtt az úricsaládból származó hajadon lányt, fiatalasszonyt a *kisasszony* megszólítással illették, s ugyanígy szólították 1955 előtt vidékén a tanítónőt, illetve a nevelőnőt. A fiatal nő kedveskedő megszólítása a *szép húgom* volt, míg a fiatal férfié a *szép öcsém*.

A hivatalban dolgozókat és a tekintélyesebb környékbelieket foglalkozásuk szerint szólították: *tanító úr, professzor úr, plébános úr, (fő)tisztelendő úr, esperes úr, kegyelmes úr, igazgató úr, doktor úr, mester úr, művész úr, bíró úr, biztos úr.* Az orvost, a gyógyszerészt és az igazgatót adatközlőim elmondása szerint *tekintetes (tens) úrnak, nagyságos úrnak* vagy *méltóságos úrnak* hívták, a feleségüknek pedig *tekintetes asszony* járt, míg a nagygazda feleségének a *nagyasszony* megszólítás. Az esperes- és lelkészfeleségeket pedig *nagytiszteletű asszony* kifejezéssel illették. 1945 előtt a falusi tanító feleségét *mesterné asszonynak* szólították, később pedig *tanítóné asszonynak*. Tehát látható, hogy a címek egy része társadalmi álláshoz kapcsolódott, míg másik része öröklött vagy szerzett rangtól függött: *méltóságos gróf úr, méltóságos bárónő, nagyságos kisasszony, kis nagysága, excellenciás uram, nagyméltóságú uram, tekintetes úr.*

Adatközlőimtől megtudtam, hogy a harmincas évek elején az *uram, jó uram* megszólítás annyira elterjedt, hogy kivétel nélkül ezt használták minden ismeretlen személlyel szemben. Ismerős férfiak pedig a *barátom, amice, egykomám, barátom uram, földim* szavakkal illették egymást.

Az általam gyűjtött adatokból az a következtetés vonható le, hogy bizonyos, korábban egyértelműen kifejezett, jelölt rokonsági kapcsolatokat (keresztszülők, nagynéni, nagybácsi) ma egyre kevésbé fejeznek ki nyelvileg, s sok megszólítási mód már csak az idősek ajkán él. A jelenség mögött az állhat, hogy csökkent a rokonság és a család szerepe a társadalomban és a gyerekek szocializálásában.

KÁROMKODÁS, TRÁGÁRSÁG

Mint az az eddig elemzett adatokból is kitűnt, nagyszüleink gyermekkorában még fontos volt az írott vagy íratlan nyelvi illem betartása. Persze az illem megsértésére is akadt példa, de nem oly kirívóan és nem olyan nagy mennyiségben, mint manapság.

A „nyelvi illetlenség" kapcsán vizsgáltam a régi káromkodásokat, átkokat, szitkokat és ezek lélektani hátterét. Kíváncsi voltam arra is, hogy kik és milyen helyzetben használ(hat)tak durva vagy trágár szavakat, kikkel szemben és kiknek a füle hallatára. Arra is rákérdeztem, hogy mi történt, ha nő vagy gyerek is jelen volt a káromkodásnál.

Azonban ennél a kérdéscsoportnál érezhetően torzult az adatközlők által adott válaszok hitelessége. Az még hihető, elfogadható, hogy adatközlőim maguk soha(?) nem káromkodtak, az ő családjukban ilyen nem fordult elő. Sokan kitöltetlenül hagyták ezt a sort, akik pedig írtak ide valamit, szükségesnek látták hozzátenni, hogy az adott káromkodási forma nem tőlük származik, hanem a szomszédtól, az ismerősöktől vagy a cigányoktól. Mintha azt akarták volna demonstrálni, hogy ők mindig, mindenhol „szépen beszéltek magyarul". Valószínűleg az is befolyásolta válaszaikat, hogy a vizsgálat bevezetőjében olvashatták, hogy nyelvészeti terepmunkához gyűjtök adatokat, s így igyekeztek illendően kitölteni a kérdőívet. Szóbeli elbeszélgetések alkalmával is a legtöbb idős embernek az volt az első reakciója, hogy ő bizony soha, sehol nem káromkodott. Hosszabb beszélgetés után, spontán kontextusok teremtésével azonban lassan előhívódtak a szitkozódó formák, amelyeket most közzé is teszek: *a rakamazi csődör rakja beléd; a radai rosseb essen beléd; egyen meg a fekete fene; a frász törjön ki; szóljon hozzád a nagyharang; a déli harangszót ne érd meg; az istennyila csapjon beléd; az istent benne, anyád istenét; az anyád ne sirasson; azt a fűzfánfütyölő rézangyalát; az áldóját; a teremtésit; az iskoláját; a jégenkopogóját; a teringettét; a teremburáját; az apostolát; az anyja mindenit; az ángyod térdkalácsát; hogy a görcs fogjon meg; hogy a guta üssön meg; törjön ki a nehézség; törjön ki a csúnya nyavalya; vigye el az*

ördög; álljon beléd a kórság; álljon beléd a dögvész; menj a fenébe; adta teremtette; disznó adta teremtette, fékom adta teremtette; fészkes fene; istentelen fajzat; kutyafejű tatár; nyomja ki a süly a melledet; üdvösségedet; rossebeket; a rossznyavalyát; a rák a béledet...

A legmaradandóbb hatást egy 70 éves, félpolgári családból származó bácsi káromkodása tette rám: *a gebuly bújjon beléd, bújj a gebulyába, a gebulya vigyen el.*

Elmondása szerint az anyai nagyapja kedvenc zengedelme volt ez a szó. S ők sose tudták meg, hogy mit, vagy kit takar a *gebulya*. Engem sem hagyott nyugodni a szó, így utánakutattam, s az Új magyar tájszótárban találtam meg: pálinkát, illetve maszlagból készített mérgezett csalit jelent, s szitokszóként a szótárban a *gebgula rángassa össze az ujjaidat!* szerepelt.[9]

Az adatokból is kitűnik, hogy régen a betegségnevekhez kapcsolódtak a szitkozódások, s gyakori volt a káromkodások között Isten nevének a káromlása, becsmérlése. Régebben főként a kocsisok káromkodtak, s ennek a nyomát szólások is őrzik: *káromkodik, mint a kocsis; úgy beszél vele, mint a kocsis a lovával.* A cifra káromkodások pedig sokszor még ökölrázással és más nonverbális jelekkel is kiegészültek. Arra a kérdésemre, hogy ki előtt és mikor lehetett káromkodni, eltérő válaszokat kaptam. Az előbbi, gebulyás példát mesélő bácsi szerint: káromkodni csak a tehetetlen ember szokott. Ha nem sikerült valami, akkor mondta, s mindegy volt, ki volt ott. A nő, ha jelen volt, elfordult, a gyerek meg elszaladt... Volt aki azt írta, hogy a felnőttek akkor káromkodtak, ha nagyon dühösek voltak a jószágra vagy egymásra, s nem számított, hogy ki hallja. Más úgy fogalmazott, hogy aki szitkozódott, nem törődött a körülötte lévőkkel. Az interjúkból pedig az derült ki, hogy leggyakrabban kocsmában és verekedés alkalmával veszekedtek az emberek. Legnagyobb százalékban azt válaszolták adatközlőim, hogy a káromkodók elnézést kértek, ha nő, vagy gyerek is jelen volt az átkozódásnál. A felnőttek legtöbbször csak egymás között káromkodtak, gyerekek előtt ritkán, s megbüntették a gyerekeket, ha azok csúnyán beszéltek. Vagyis akkoriban még nem számított sikknek trágárkodni. Illyés Gyula egyik írásában is azt olvashatjuk, hogy csak akkor, amikor már érettségizett, merte rokoni körben kimondani ezt a szót: *a rossebeket.*

A káromkodások kapcsán rákérdeztem arra is, hogy régen szokás volt-e trágárkodni a sportrendezvényeken. 100%-osan azt a választ kaptam erre, hogy nem. A szurkolás nyelvét és az egykori sportbarátok viselkedését vizsgálva megállapítottam, hogy nagyapáink régen a mérkőzés kedvéért jártak meccsre, s a játékot akkoriban még nem kísérték trágár szózuhatagok. A szurkolók a

[9] Új magyar tájszótár 1988: 620.

csapatokat *hajrá!* illetőleg *huj-huj hajrá!* indulatszavakkal, valamint a *szép volt fiúk!, hajrá magyarok!, tempó!* szavakkal buzdították. Ha pedig a rajongóknak nem tetszett a bíró döntése, akkor nem „anyázás" volt hallható a lelátókról, hanem a *fúj bíró!* illetőleg a *szemüveget a bírónak!* felkiáltás. Adatközlőim így ragadták meg a különbséget: „Lelkesen szurkoltak akkoriban az emberek, de botrányok nem voltak, s nem volt ilyen fura sem a játék, sem a szurkolás." Tehát megint az a következtetés vonható le, hogy nem csupán a szó volt más, hanem a tett – jelen esetben a játék – is. Egy másik informátorom így számolt be a hajdani focimeccsekről: „Nem emlékszem arra, hogy gyerekkoromban félbe kellett volna szakítani valamilyen mérkőzést a szurkolók viselkedése miatt. Akkoriban mindenhol tisztelet volt, még a pályán is. Nem volt anyázás, nem volt cigányozás, zsidózás, és nem volt verekedés, utcai harc sem, csak a játékra és annak tisztaságára koncentráltak mind a játékosok, mind a nézők. Nem úgy, mint ma!"

A káromkodások kapcsán megállapítható, hogy régen valóban indulat kifejezésére használták ezeket a szavakat; harag, méreg, fájdalom bosszúság indokolt kifejezésére. Nem kötőszószerűen röpködtek a trágárságok, mint manapság; s a mondatvégi írásjel szerepét sem ezek vették át. Érdemes lenne elgondolkodnunk azon, hogy közel 50 év alatt miért szaporodtak el ezek a szófordulatok, s kit okolhatunk a gyermekek viselkedéskultúrájának megváltozásáért. Hiszen nem csupán a szó lett más, hanem a hozzá kapcsolódó magatartásforma is gyökeresen átalakuláson ment keresztül. Ha már mindenáron káromkodni szeretnénk, vegyünk példát őseink ízes, magyaros káromkodási fordulatairól.

EGYÉB TISZTELETADÁSI FORMÁK

Adatközlőimet mind a kérdőívezés, mind pedig a beszélgetés során megkértem, hogy ha bármi más eszükbe jutna gyerekkoruk nyelvi illeméhez kapcsolódóan, azt írják le, illetve mondják el nekem. Több téma is szóba került, ezekről írok még röviden, szinte említés szintjén.

Egyik közkedvelt témakör a levelezés volt. S valóban, a nyelvi illemhez tartoznak még a levelek nyitó- és záróformulái is. Adatközlőim közül sokan megjegyezték, hogy régen a kézzel (és nem géppel!) írt levélnél a tartalom mellett fontos volt a forma és az elrendezés is. Voltak a régi magyar levélstílusra jellemző kifejezések: *üdvözöl, ölel, meleg baráti szeretettel, alázatos szolgája, hű barátja, hű szeretője, őszinte tisztelettel...*

Mivel azonban vizsgálódási köröm csak az egykori beszélt nyelvre irányult, így a levélformával nem foglalkoztam behatóbban.

Kedvelt téma volt adatközlőim részéről még az udvarias kifejezések csoportja is. Ezzel kapcsolatban azt jegyezték meg, hogy régen a fiatalok sokkal

udvariasabbak és szerényebbek voltak és nem követelőztek annyira. Ezt nyelvi tényekkel is alátámasztották: *bátorkodom, kérném szépen, szabad kérnem, szíveskedjen ideadni...* Egyéb igés szerkezeteket is felsoroltak: *tessék választani, tessék parancsolni, kegyesedjék, méltóztassék.*

Szinte mindenki megjegyezte, hogy régen a családoknak sokkal nagyobb emberformáló erejük volt. Ezt részben úgy érték el, hogy a családtagok beszélgettek. Nem csak célirányosan arról, kinek, mi kell, hanem udvariasan, érdeklődve szóltak egymáshoz. Türelmesen figyeltek egymásra a beszélgető felek, s nem párhuzamos monológok hangzottak el, mint manapság.

Összehasonlíttattam adatközlőimmel a mai és a hajdani nyelvi illemet, s ilyen válaszokat kaptam: a legszembetűnőbb a felnőtt és főleg az időskorúak messzemenő tiszteletre, megbecsülése volt, s a kölcsönös szeretet. A szülők tiszteletre és az engedelmesség mértéke sokkal nagyobb volt. Szinte mindenki értékítélettel fordult a kérdés felé, s a „szokásos, laikus nyelvművelő válaszok" is előkerültek: a mai nyelv primitívebb, durvább, magyartalanabb, romlik a nyelv...

Összefoglalás, következtetések

Összegezni értékítélet nélkül nagyon nehéz! A kérdőíves felmérés eredményei és adatközlőim szóbeli nyilatkozatai mind azt mutatják, hogy elődeink még ismerték és használták a tiszteletadás formáit; a nagyobb tudás, a magasabb kor, a több tapasztalat vagy pusztán csak a másik ember embersége iránti megbecsülés kifejezőit. S természetesen ismerték magát a megbecsülés érzését is. Régen egy falu közösségének embert formáló szerepe volt, s minden pillanatnak és helyzetnek ismerték a szabályait. S az alakító munkában fontos szerep jutott a családnak, a hagyományoknak és a szokásoknak. Manapság viszont már a hagyományos falusi értékek nem kellően orientáló erejűek. A magyarországi falvak az utóbbi évtizedekben ugyanis gyökeres és gyors változásokon mentek keresztül, s országunk lakosainak túlnyomó többsége ma már nagyvárosokban él.

Rohanó, információdús világunkban érdemes lenne megállnunk egy pillanatra, visszatekintenünk a múltba. S hasznos, ha ez a múltidézés nem csupán régi könyvek, iratok böngészésében merül ki, hanem abban, hogy beszélgetünk az idősödő generációval, Akár úgy, hogy saját nagyszüleink történeteit hallgatjuk figyelemmel, akár úgy, hogy egy nyugdíjas otthont vagy kórházat keresünk föl. Érdemesnek és szükségszerűnek tartom tehát a letűnt világ nyelvi illemének megvizsgálását és megörökítését, hiszen ezek az elmúlt korok történelmi és társadalmi arculatáról vallanak; s bizonyos archaikus formákat egyedül már csak ez a nemzedék, nagyszüleink generációja használ és őriz. Ha

figyelmesen hallgatjuk nagyszüleinket, rá fogunk jönni, hogy az idősek tapasztalatai rendkívül hasznosak. S arra is rádöbbenünk, hogy habár technikailag, tudománytanilag messze meghaladtuk az előző nemzedéket, de viselkedés és illem terén bizony még bőven van mit tanulnunk tőlük!

Munkám az elmúlt korok történelmi és társadalmi arculatáról szolgáltatott adatokat; a múltról szólt a jelennek és a jövőnek. Célom az volt, hogy egy letűnt világ kifejezés- és viselkedéskészletét mutassam be. amiből válogatva unokáinknak is átadhatunk egy csokorral. Természetesen nem tartom szükségesnek a már teljes mértékben elavult formák újbóli feleleventését; de azt hiszem a bemutatott nyelvi anyagban bőven találunk „életképes", szemléletes kifejezéseket is.

Manapság, az európai integrálódás időszakában különösen fontos, hogy a magyar nyelv értékeit feltárjuk, megóvjuk és anyanyelvi kultúránkat megőrizzük. Érdemes azon is elgondolkodnunk, hogy kifejezés- és viselkedéskészletünkből mit emelünk át az új évezredbe, mit viszünk magunkkal Európába.

Bárhogyan döntsünk is, ne feledjük: a helyes, szép beszéd illemkérdés. Nem mindegy tehát, hogy mondanivalónk mikor hogyan hangzik el, hogy kihez hogyan szólunk. Útravalóul Silvio Pellico szavait ajánlom: *„...légy udvarias! Az udvariasság szeretetreméltó bánásmódot szabván eléd, arra fog bírni, hogy valóban szeress."*

Függelék

A fölhasznált kérdőív

Vizsgálat
Név:
Életkor:
Lakóhely:
Korábbi foglalkozás:
Milyen családban nőtt fel:

Kedves Nagyapák, tisztelt Nagymamák!

Ha kitöltik ezt a kis kérdőívet, segítséget nyújtanak nekem egy nyelvészeti terepmunka elkészítéséhez, ugyanis adatközlőim lesznek. Kérném Önöket, hogy a jobb felső sarokba írják fel nevüket, életkorukat, lakóhelyüket, korábbi foglalkozásukat, valamint azt, hogy milyen családban, környezetben nőttek fel.

A kérdések arra irányulnak, hogy milyen volt a „nyelvi illem – nagyszüleink kiskorában", azaz azt vizsgálom, hogyan beszéltek Önök gyerekként a háború előtti időkben szüleikkel, gyermektársaikkal, tekintélyesebb emberekkel (jegyzővel, pappal, tanítóval). Tehát nem a mai illemszokásokra vagyok kíváncsi, hanem a mintegy 50 évvel ezelőttiekre. Remélem, kellemes személyes élményeket ébreszt majd Önökben ez a kis „időutazás".

Köszönöm a segítséget és az együttműködést!

További jó egészséget és hosszú életet kívánok!

Schirm Anita

1. Tegeződés – magázódás

Ön tegezte vagy magázta a szüleit, nagyszüleit?

És a testvéreivel tegeződött-e? Azok tegezték-e Önt?

Tegezte vagy magázta a felnőtt korosztály fiatalabb tagjait (legényeket, férjhez menő lányokat)?

Függött-e a tegeződés/magázódás a vagyoni-társadalmi különbségektől, és ha igen, hogyan? És az befolyásolta-e a tegeződést, hogy milyen nemű volt a másik fél?

Hogyan történt az összetegeződés? Ki kezdeményezhetett és mikor? Volt-e ennek valami meghatározott rendje?

Emlékszik-e olyan esetre, amikor Ön megsértette ezeket a tegező/magázó formulákat? Volt-e ennek valami következménye?

És Önnel előfordult-e már, hogy másképp szólították, mint ahogy az illendőség megkívánta? Mit tett ekkor?

2. Köszönések

Emlékszik-e olyan köszönésformára, amely ma már nem használatos vagy kevésbé ismert?

Kinek járt ki köszönéskor a kézfogás? És a kézcsók?

Volt-e valami szabálya az Önök családjában annak, hogy ki kinek köszönt előre?

Hogy köszöntötte Ön a szüleit? és a nagyszüleit?

Hogy köszönt a testvéreinek?

A szomszédoknak, ismerősöknek hogyan köszönt?

Másképp köszönt-e a hivatalban lévő embereknek, mint saját családtagjainak? Pl. jegyzőnek, bírónak, papnak, tanítónak? Ha igen, hogyan?

A lányoknak, asszonyoknak milyen köszönés járt ki?

Elbúcsúzáskor kinek mit mondott?

Hogyan üdvözölte gyermektársait és osztálytársait, és hogyan búcsúzott tőlük?

Volt-e olyan köszönésforma, amelyet csak az akkori fiatalok használtak egymás között? Ha igen, akkor mi volt ez?

Hogyan köszöntek az Ön gyermekkorában a felnőttek egymásnak és a tőlük fiatalabbaknak, illetve idősebbeknek?

3. Megszólítások

Hogyan szólították a szüleit? és a nagyszüleit?

Hogyan szólította a menyét, vejét?

Hogyan szólította a jegyzőt, a bírót, a papot és a tanítót?

Milyen megszólítással illette a testvérét, illetve a gyermektársait?

És később a munkatársait?

Hogyan szólította a hölgyeket?

Milyen megszólítás járt ki a szomszédoknak, ismerősöknek és az ismeretleneknek?

4. Káromkodás, trágárság

Kik és milyen helyzetben használ(hat)tak durva vagy trágár szavakat? Kikkel szemben és kiknek a füle hallatára?

Mi történt, ha nő vagy gyerek is jelen volt a káromkodásnál?

Ön gyerekként káromkodott-e? Mikor? Kinek a füle hallatára?

Fel tudna-e sorolni jellegzetes, régi, nyomdafestéket tűrő káromkodást, átkozódást?

Volt-e régen trágárkodás a meccseken?

Mit mondtak, ha nem tetszett Önöknek a bíró döntése?

Emlékszik-e olyanra, hogy egy sportrendezvényt félbe kellett szakítani a szurkolók káromkodásai miatt?

Hogyan buzdították mintegy 50 éve a sportolókat a versenyeken, rendezvényeken?

5. Egyéb nyelvi tiszteletadási formák

A közösség szabta határok átlépésének (tegeződéskor, megszólításkor, köszönéskor, káromkodáskor) volt-e, ha igen, akkor mi volt a társadalmi következménye?

Az Ön gyerekkorában meglévő nyelvi illem más volt-e, mint a mai? Ha igen, miben látja a legfőbb eltérést?

Ha bármi mást fontosnak tartana fiatalkorának nyelvi illeméhez kapcsolódóan – legyen az akár szóhasználati érdekesség, akár valamilyen tanulságos történet, kérem, írja le!

Még egyszer köszönöm az együttműködést!

ADATKÖZLŐIM

Mint azt már a dolgozatomban is írtam, nem minden adatközlőm járult hozzá személyi adatainak a közléséhez. Őket természetesen nem sorolom itt fel.

Alexa Helmut, 76 év, Ózd, bíró, polgári család
Ács József, 99 év, Ózd, bányász, bányászcsalád
Anisity Lászlóné, 66 év, Budapest, virágkészítő, munkáscsalád
Bárdos Istvánné, 71 év, Arló, tsz-alkalmazott, paraszti család
Borbély Endréné, 78 év Eger, háztartásbeli, polgári család
Csókoly András, 70 év, Ózd, forrasztár, félpolgári család
Cseh Imréné, 74 év, Borsodnádasd, háztartásbeli, bányászcsalád
Dinnyés Józsefné, 72 év, Csongrád, konyhalány, hajóscsalád
Dr. Dobra Margit, 76 év, Sajótvárkony, jogász, paraszti család
Endrész Károly, 75 év, Ózd, szabó, polgári család
Gábori Elek, 68 év, Ózd, hengerész, gyárimunkás-család
Gaburi János, 74 év, Borsodnádasd, zenész, cigány család
Gál József, 70 év, Pétervására, tsz-alkalmazott, paraszti család
Hajdú Mihály, 65 év, Törökszentmiklós, földműves, paraszti család
Hám Jánosné, 65 év, Miskolc, vendéglátós, munkáscsalád
Husz István, 67 év, Miskolc, műszerész, polgári család
Illés Zoltán, 65 év, Ózd, állatgondozó, paraszti család
Jancsi Lajosné, 82 év, Ózd, mérlegelő, szlovák paraszti család
Jónás Gézáné, 72 év, Sajóvárkony, jegykezelő, paraszti család
Juhász Gyuláné, 66 év, Szeged, gyógyszertáros, földművescsalád
Kaszper Pál, 80 év, Szeged, tiszai halász, munkáscsalád
Kiss János, 69 év, Mezőkövesd, lakatos, munkáscsalád
Kiss Tivadar, 78 év, Gyöngyös, műszerész, félpolgári család
Koós Sándor, 70 év, Budapest, könyvkereskedő, értelmiségi család
Kovács Istvánné, 76 év, Bag, földműves, paraszti család
Leboniczky Mihály, 67 év, Gyöngyös, gazdasági vezető, polgári család
Loy László, 65 év, Ózd, órás, gyárimunkás-család
Májer Istvánné, 65 év, Csongrád, gyári munkás, hajóscsalád
Márton Gézáné, 89 év, Pétervására, Bába, paraszti család
Nagy Jánosné, 68 év, Járdánháza, varrónő, félpolgári család
Nyerges Ferencné, 73 év, Ózd, varrónő, paraszti család
Oláh Kálmán, 87 év, Ózd, cigányprímás, cigány család
Orosz László, 66 év, Csernely, pék, paraszti család
özv. Paizs Miklósné, 70 év, Ózd, varrónő, földművescsalád
Patvaros Árpád, 67 év, Szikszó, mozdonyvezető, munkáscsalád

Sáfrány János, 70 év, Ózd, gyárimunkás, paraszti család
Schirm Siegfriedné, 76 év, Eger, könyvtáros, román paraszti család
Simon Sándor, 71 év, Gyöngyös, földműves, paraszti család
Suszter Ferencné, 65 év, Ózd, gépírónő, munkáscsalád
Szabó László, 67 év, Szilvásvárad, gazdálkodó, paraszti család
Szabó Nándorné, 72 év, Ózd, könyvtáros, paraszti család
Számadó József, 70 év, Arló, mezőőr, paraszti család
Tichy Tiborné, 73 év, Ózd, mérlegelő, gyárimunkás-család
Tóth Istvánné, 82 év, Ózd, közalkalmazott, munkáscsalád
Vass Tibor, 78 év, Ózd, ny. múzeumvezető, munkáscsalád

FELHASZNÁLT IRODALOM

Balázs Géza: Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben, Nyelvtudományi Értekezések 137. sz., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.

Deme László–Grétsy László–Wacha Imre: Nyelvi illemtan, Szemimpex Kiadó, Budapest, 1999.

Illyés Gyula: Puszták népe, Diákkönyvtár, Budapest, 1969.

Kosztolányi Dezső: Nyelv és lélek, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 178–182

Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.

Ladó János: Köszönés és megszólítás napjainkban. Nyelvőr 82. (1958) 422–430; 83. (1959) 23–36

Lőrincze Lajos: Megnől az ember szíve, Veszprém, Új Horizont, 1993.

Magyar értelmező kéziszótár, Szerkesztette.: *Juhász, Szőke, O. Nagy, Kovalovszky,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989

Új magyar tájszótár, Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, Akadémiai Kiadó Budapest, 1988.

Simonyi Zsigmond: Az udvariasság nyelve. Magyar Nyelvőr 1911: 1–8., 149–155.